Амарант Зидон[1]
Председница удружења Les Méchantes Petites Filles
Левалоа-Пере (Француска)

УДК 75.071.1:929 Ђурић М.
75:069.9(497.1:44)
Прегледни научни рад
Примљен: 13.3.2025.
Прихваћен: 29.4.2025.
doi: 10.5937/napredak6-57464

Дадо у експанзији

Сажетак: Овај чланак говори о наслеђу црногорског сликара Дада (Миодраг Ђурић, 1933–2010), који је највећи део своје каријере и живота провео у Француској, у контексту јављања нових наратива у историји уметности који већу видљивост дају уметницима који не потичу са Запада. Кроз сложену и плодну везу између култура Истока и Запада, изузетну ретроспективу уметникових слика у Галерији САНУ 2024. године и рестаурацију његовог *in situ* ремек-дела *Орпељери*, његове „Гернике у боји“, аутор показује Дадову крајњу савременост. Нови увиди, не само у историји уметности већ и у естетици, филозофији и књижевности, потврђују фасцинантан одјек Дадових дела у наше време.

Кључне речи: Дадо (Миодраг Ђурић), Данило Киш, наслеђе, Катрин Мије, Орпељери, Жермен Вијат

Сматрам да је сликарство авантура, али лична.
Дадо[2]

Нове приче, нови увиди

Радећи на бројним пројектима израде каталога за изложбе, јер у Центру Помпиду радим као уредница готово 24 године, примећујем како се с годинама развија наратив историје уметности у све глобализованијем свету – а не само у Француској, где живим. Године 2013. у Центру Помпиду изложба „Вишеструке модерности, 1905–1970“, коју је поставила Катрин Гренијe, била је успешан покушај да се наговесте други наративи, показујући уметнике који су остали у сенци „велике“ званичне историје уметности – превасходно западно оријентисане, са уметницима са Запада, о којима говоре историчари уметности са Запада – да би се „изазвао важећи дискурс и успостављене хијерархије“ (Grenier, 2013, str. 15).

[1] amarante.szidon@free.fr; ауторка изложбе „Дадо. Историја природе, 1953–2000“ у Српској академији наука и уметности у Београду, од 21. децембра 2024. до 2. марта 2025. године; уредница књига *Dado. Peindre debout. Entretiens, 1969–2009*. Strasbourg: Éditions L'Atelier contemporain. 2016, Dado. *Portrait en fragments. Propos recueillis par Christian Derouet, 1981–1988*. Strasbourg: Éditions L'Atelier contemporain. 2023, уредница Дадове званичне интернет странице: www.dado.fr / www.dado.virtual.anti.museum / www.dado.me, уредница Центру Помпиду у Паризу, уметникова ћерка.

[2] Рајко Церовић, РТЦГ, *Интервју са Дадом*, 1971, Доступно на: https://www.dado.virtual.anti.museum/interview-tv-titograd-1971-video, 10 минута, 44 секунде (приступљено 11. марта 2025).

У скорије време, бриљантна изложба „Париз и нигде другде: 24 инострана уметника у Паризу“, коју је Жан-Пол Амелин поставио у Националном музеју историје имиграције у Паризу 2022. године, показала је да је после Другог светског рата Париз, као и Француска у ширем смислу, и даље магнетни пол за уметнике из свих крајева света, као што је био случај и са Дадом, кога је на одлазак у Париз подстакао његов ментор Марко Челебоновић, близак пријатељ вајарке Жермен Ришје, са изузетном каријером у Француској. Амелин такође истиче утицај матичних земаља у креативном процесу већине прогнаних уметника који су живели у Француској, на пример кинески уметник Џао Ву-Ки, сенегалски сликар Иба Ндиаје, хаићански уметник Ерве Телемак (Ameline, 2022, str. 49). Ова сећања – у Дадовом случају, текстура камена црногорских планина – видљива су и после вишегодишњег изгнанства. Са сликама *Небеско предворје* (1958–1959), *Архитекта* (1959) и *Ерувал* (1967) Дадо је био заступљен у одељку „Добровољни изгнаници“, а поред њега су и Едуардо Арајо, Алисија Пеналба, Џудит Рајгл, Антониом Сегуи и Ерве Телемак. Његово име је међу првима које је Амелину поменуо Жермен Вијат, један од најврснијих познавалаца Дадовог рада и главна личност институционалног света уметности у Француској у последњих пет деценија који је допринео оснивању Центра Помпиду 1977. и био кустос Дадове прве ретроспективне изложбе у Националном центру за савремену уметност у Паризу 1970. године [ил. 1].[3]

[ил. 1] Коментар Жермена Вијата, почасног директора Националног музеја модерне уметности, у каталогу ретроспективне изложбе у Националном центру за савремену уметност из 1970. године, у оквиру изложбе „Париз и нигде другде: 24 инострана уметника у Паризу“, Национални музеј историје имиграције, 2022. године (кустос: Жан-Пол Амелин)
© Association les Méchantes Petites Filles

[3] Жан-Пол Амелин, имејл ауторки од 24. фебруара 2025. године

Не треба се чудити што место „највећег неконформисте у историји уметности“[4] – да употребим израз уметничке критичарке Катрин Мије – постаје све значајније, баш као и његово прихватање у овом новом контексту, где се постепено откривају незападњачки уметници. Катрин Мије употребљава израз „реевалуација“[5] и истиче чињеницу да је Дадов рад изнад свих класификација због чега је академским историчарима уметности тешко да га укључе у своје наративе. Она такође инсистира на томе да је Дадова уметност вечна зато што, за разлику од осталих сликара исте генерације, његову уметност не покреће „изричито политичка порука усидрена у стварности […]. Можда ће управо из овог разлога његово сликарство живети заувек, зато што оно казује суштину ствари. […] Дадо допире до корена зла. Постоје уметници који преносе поруку, који на неки начин коментаришу свет, зло на овом свету, а постоје и они као Дадо, који допиру до корена зла“.[6]

Сложено наслеђе које повезује Исток и Запад

Већ дуже од 14 година радим на заоставштини мог оца. Тежак задатак, али уједно и подстицајан; изискује свакодневну посвећеност – као што увек кажем, то је посао чији је ниво тако висок да можемо само да осећамо понизност и не можемо да лажемо – за разлику од осталих који су само створени за причу. Дадо није био само „свеукупни“ уметник који је примењивао различите технике са недвосмисленом виртуозношћу већ је и његова способност самообнављања такође била изузетна. Био је веома јасан када је у питању признање његовог рада: „Квалитет сликарства се препознаје послије 10, 30, 40 или 50 година. Треба прашина да падне на слике да се види квалитет. Треба размак. Као кад видиш Скадарско језеро. Кад се купаш у том језеру, нормално, не видиш га. А кад се попнеш на Кошћеле[7] тек онда се види. Такво је и сликарство, такве су и књиге“ (Dado, 2016a, str. 222). Скадарско језеро, област у којој је расла Јаница, његова бака по оцу, јавља се као пресудна у изградњи Дадовог универзума, о чему сведочи призор коњских трупала, „најлирскији, најлепши призор“,[8] кога се Дадо сећа 1969. године, у разговору с Марселом Билоом и Жерменом Вијатом, кустосима његове прве ретроспективне изложбе у Националном центру за савремену уметност. Ту је и траума због сурове смрти на самом језеру крајем 50-их година 20. века, када је настрадао његов најбољи пријатељ Цуго, чији је отац држао

[4] Сања Блечић и Снежана Никчевић, *Дадо: укрштања / Métissages*, 2011, РТЦГ, доступно на: https://www.dado.virtual.anti.museum/metissages-rtcg-documentary, 52 мин., 52 сек. (приступљено 11. марта 2025).

[5] *Ibid.*, 51 минута, 54 секунде (приступљено 11. марта 2025).

[6] Катрин Мије, разговори у париској галерији Жан Буше Жежер, 1. фебруара 2024. Доступно на: https://www.facebook.com/syndrome.dado/videos/351683657693311, 37 мин. 14 сек. – 38 мин. 27 сек. (приступљено 11. марта 2025).

[7] Место у Црној Гори на ком је Дадо одабрао да буде сахрањен, недалеко од његовог родног Цетиња.

[8] „Ишао сам у своју уобичајену шетњу с другарима на Скадарско језеро, удаљено 10 километара одатле и онда, иза једног скретања, бум… Као да нас… је ударио неки смрад… али невероватно снажан, смрад трулежи, знаш. Па шта

браварску радњу у којој су два младића проводила суботња поподнева чистећи алат (Dado, 2024a, str. 220–221; Dado, 2024b, str. 263) – алат је важан мотив у Дадовом раном сликарству 50-их и 60-их, што би се такође могло рећи и за познату фабрику ципела породице Ђурић у Црној Гори.[9]

Дадова дела, која говоре свим генерацијама, свакој публици, свих културама, постајала су све прихваћенија током тих последњих година[10] – такође у контексту у којем су његове теме савременије неко икад: рат, сиромаштво, очај, али то је поједностављен поглед. Оно што Дадова дела такође чини универзалним јесте чињеница да она уједињују неколико култура на најинтересантнији и најоригиналнији начин. Сам Дадо је изразио ову осцилацију између два света 2001. године: „Постао сам бицефалан. Имам две главе: црногорску и, ваљда, западњачку."[11]

Ова изјава – која је, сасвим очекивано, наведена у уводном тексту у сали посвећеној Даду на изложби „Париз и нигде другде" у Националном музеју историје имиграције 2022. године [ил. 2] – савршено одражава иронију карактеристичну за Дадову перцепцију и став према животу уопште. Међутим, она исто тако наглашава његову огромну способност апсорпције културе Запада која је започела још пре његовог доласка у Француску 1956. Наиме, у раној младости, током Другог светског рата, открио је западњачко сликарство захваљујући италијанским официрима који су се спријатељили са његовом породицом и показали му уметничке књиге са репродукцијама радова ренесансних сликара. Дадо ће се касније сећати овог сусрета са класичним сликарством у разговору с Рајком Церовићем 1971. године, када је тврдио да се ниједна од тих слика не може мерити са лепотом пејзажа Ријеке Црнојевића у Црној Гори: „Али прве слике које су ме запањиле, које нисам много ни обожавао, то су неки италијански официри донијели били, за вријеме рата, њихове неке репродукције Рафаела, и то. Нека ренесанса мало посрана, да опростиш. Оне су ту углађене онако... Језиво, у ствари."[12] Обе изјаве речито говоре о амбивалентности коју је Дадо осећао читавог живота према „грандиозној" западњачкој култури – спој истинског интересовања и фасцинацијеи природне побуне због њене превласти. Око 1946. открио је модерну уметност (Франсис

је било? Била су то три коња, које су једноставно бацили поред пута, на сунце, а иза та три коња, било је Скадарско језеро, најлирскији, најлепши предео који можеш замислити! Јер језеро се види из птичје перспективе, на 15 километара. То више није плаветнило које ти је пред носом, с малим таласима и рибама које су тамо... Ништа се не види, то је нешто као нека невероватна позадина. Дакле, такви елементи су сигурно градили ментални склоп једног клинца. Између осталог, то је то, и шта знам, да бих се сетио свих тих ствари..." (в. Dado, 2024a, str. 220–221).

[9] Преминули обућар (1969), изложен на ретроспективи Националног центра за савремену уметност 1970. и на изложби „Дадо: Историја природе, 1953–2000" у Галерији САНУ у Београду 2024. године, очигледно се односи на ову фабрику.

[10] Један значајан пример: Дадов утицај на немачке сликаре као што су Георг Базелиц или Еуген Шенебек 60-их година (у њиховом *Пандемонијумском манифесту* из 1962) истакао је Грегор Јансен 2012. године (в. Jansen, 2012, str. 18).

[11] Дадо, цитиран на почетку *Дадо: укрштања* (2011). Доступно на: https://www.dado.virtual.anti.museum/metissages-rtcg-documentary (приступљено 11. марта 2025).

[12] Рајко Церовић, РТЦГ, „Интервју са Дадом", 1971, доступно на: https://www.dado.virtual.anti.museum/interview-tv-titograd-1971-video, 5 минута, 2 секунде – 5 минута, 22 секунде (приступљено 11. марта 2025).

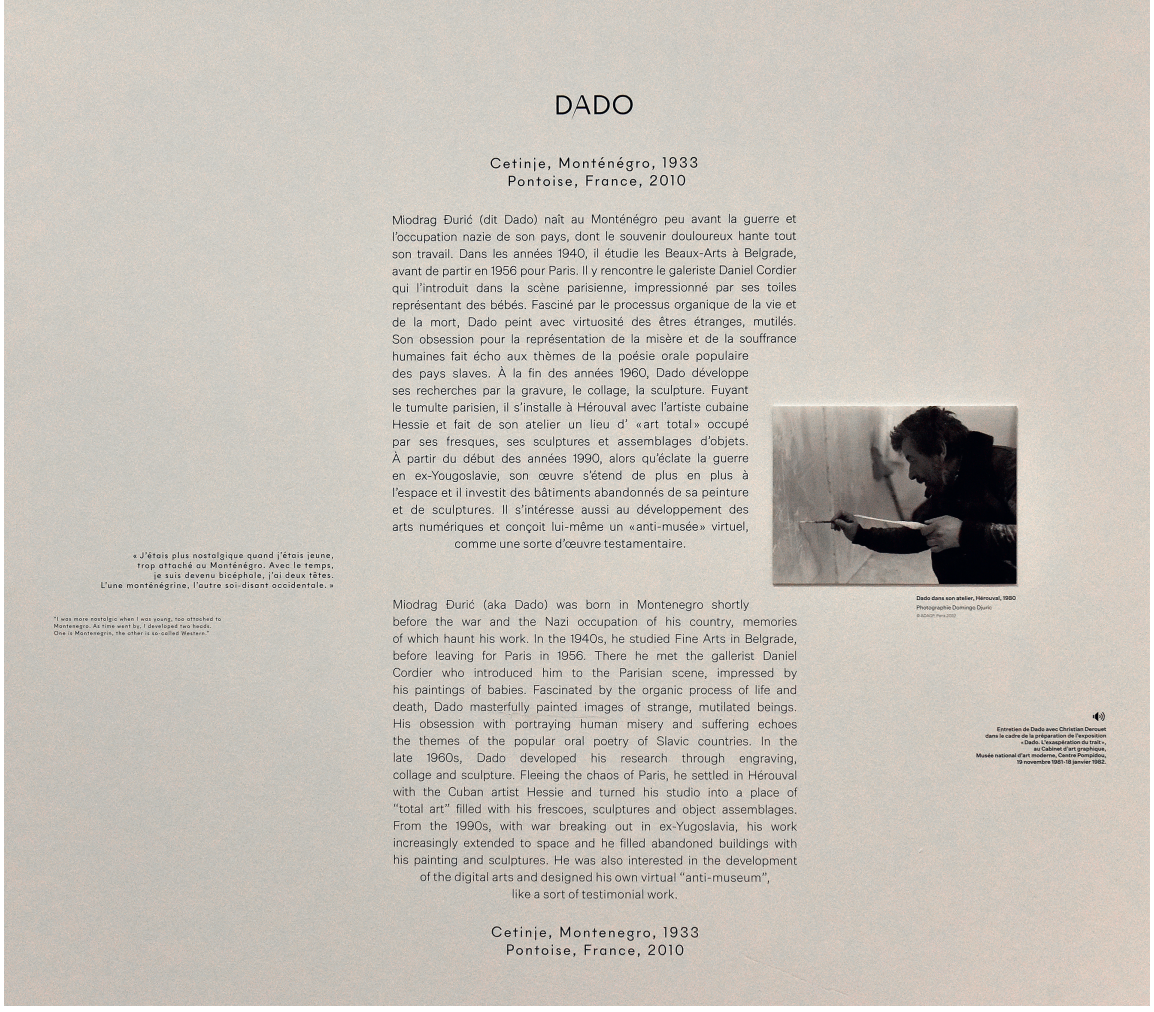

DADO

Cetinje, Monténégro, 1933
Pontoise, France, 2010

Miodrag Đurić (dit Dado) naît au Monténégro peu avant la guerre et l'occupation nazie de son pays, dont le souvenir douloureux hante tout son travail. Dans les années 1940, il étudie les Beaux-Arts à Belgrade, avant de partir en 1956 pour Paris. Il y rencontre le galeriste Daniel Cordier qui l'introduit dans la scène parisienne, impressionné par ses toiles représentant des bébés. Fasciné par le processus organique de la vie et de la mort, Dado peint avec virtuosité des êtres étranges, mutilés. Son obsession pour la représentation de la misère et de la souffrance humaines fait écho aux thèmes de la poésie orale populaire des pays slaves. À la fin des années 1960, Dado développe ses recherches par la gravure, le collage, la sculpture. Fuyant le tumulte parisien, il s'installe à Hérouval avec l'artiste cubaine Hessie et fait de son atelier un lieu d' «art total» occupé par ses fresques, ses sculptures et assemblages d'objets. À partir du début des années 1990, alors qu'éclate la guerre en ex-Yougoslavie, son œuvre s'étend de plus en plus à l'espace et il investit des bâtiments abandonnés de sa peinture et de sculptures. Il s'intéresse aussi au développement des arts numériques et conçoit lui-même un «anti-musée» virtuel, comme une sorte d'œuvre testamentaire.

« J'étais plus nostalgique quand j'étais jeune,
trop attaché au Monténégro. Avec le temps,
je suis devenu bicéphale, j'ai deux têtes.
L'une monténégrine, l'autre soi-disant occidentale. »

"I was more nostalgic when I was young, too attached to
Montenegro. As time went by, I developed two heads.
One is Montenegrin, the other is so-called Western."

Miodrag Đurić (aka Dado) was born in Montenegro shortly before the war and the Nazi occupation of his country, memories of which haunt his work. In the 1940s, he studied Fine Arts in Belgrade, before leaving for Paris in 1956. There he met the gallerist Daniel Cordier who introduced him to the Parisian scene, impressed by his paintings of babies. Fascinated by the organic process of life and death, Dado masterfully painted images of strange, mutilated beings. His obsession with portraying human misery and suffering echoes the themes of the popular oral poetry of Slavic countries. In the late 1960s, Dado developed his research through engraving, collage and sculpture. Fleeing the chaos of Paris, he settled in Hérouval with the Cuban artist Hessie and turned his studio into a place of "total art" filled with his frescoes, sculptures and object assemblages. From the 1990s, with war breaking out in ex-Yugoslavia, his work increasingly extended to space and he filled abandoned buildings with his painting and sculptures. He was also interested in the development of the digital arts and designed his own virtual "anti-museum", like a sort of testimonial work.

Cetinje, Montenegro, 1933
Pontoise, France, 2010

Dado dans son atelier, Hérouval, 1980
Photographie Domingo Djuric
© ADAGP, Paris 2002

Entretien de Dado avec Christian Derouet
dans le cadre de la préparation de l'exposition
« Dado. L'exaspération du trait »,
au Cabinet d'art graphique,
Musée national d'art moderne, Centre Pompidou,
19 novembre 1981–18 janvier 1982.

[ил. 2] Уводни текст у сали посвећеној Даду на изложби „Париз и нигде другде: 24 инострана уметника у Паризу“, Национални музеј историје имиграције, 2022. године

© Ph. Lebruman

Бејкон, Иван Олбрајт, Бен Шан) у часопису *Лајф*, што је одлучујуће деловало на изградњу његовог визуелног уметничког вокабулара (Олбрајт је нарочито утицао на Дадов минерални период 1958–1962). Десетак година касније у Француској Дадо је срео одлучујуће нове „заговорнике“ француске и европске културе – били су то уметник Бернар Рекишо, који му је открио поезију Анрија Мишоа, али и супружници Лиенкур који су потицали из француских аристократских породица, као и познати слависта Жорж Нива. У интервјуу који је недавно дао за *France Culture*, Нива је овако евоцирао успомену на свог пријатеља Дада: „Све је претварао у нешто гротескно: његову кућу, околне крајолике, самога себе, властиту децу... У свему је постојао осећај гротескног, а у то време било је и извесне скривене лиричности.“[13] Дадо персонификује управо тај мост између Истока и Запада,

[13] Georges Nivat, À voix nue, „Le sérieux et le loufoque“, 4/5, France Culture, 25 February 2025, доступно на : https://www.radiofrance.fr/franceculture/podcasts/a-voix-nue/le-serieux-et-le-loufoque-8548121, 24 минута, 57 секунди (приступљено 11. марта 2025).

[ил. 3] Дадо, *Портрет старог Левека*, 1959.
Мастило на папиру, 32,5 × 43,5 cm
Приватна колекција
Фотографија: Адам Репка

баш као и његов драги пријатељ, писац Данило Киш, са сличним „патосом и иронијом“ (Kiš, 2023, str. 18), и то веома сложен мост. Француско сликарство имало је централну улогу у повезаности са земљом која га је усвојила; када је у августу 1956. дошао у Париз, Дадо је прво посетио Лувр. Три деценије касније, 1988. године, изјавио је: „Дубоко сам дирнут француским сликарством. Шарден, Фрагонар, обожавам их. У ствари, француско сликарство је једино које познајем. Зашто? Зато што је светлост ове земље једина коју познајем“ (Dado, 2023, str. 20). Године 1958. одлучујући је био сусрет са становницима села Курсел-ле-Жизор у области Вексен, тако типичног за руралну Француску. Иако су га житељи села прво одбацили, Дадо је 1988. године признао Кристијану Деруеу да је у Курселу открио „изванредан свет чије му је постојање било потпуно непознато, […] прави пролетаријат, истовремено ужасан и диван“ (Dado, 2023, str. 22), велики шок за уметника као што је он који долази из комунистичке државе где је у средишту идеја о људској једнакости. Из квазиантрополошке перспективе он је направио „малу хронику села које у то време није било повезано на водовод“ (Dado, 2023, str. 21) тако што је портретисао житеље Курсела – и чак их приказивао на својим сликама из тог периода[14] [ил. 3 и 4], враћајући на тај начин достојанство

[14] На пример, човек са маргине с којим се Дадо спријатељио 1958. у Курсел-ле-Жизору, стари Левек (Père Lévêque), послужио му је као модел за Томаса Мора (1958–1959). Дадо га је насликао у неколико наврата [ил. 3 и 4].

[ил. 4] Дадо, *Томас Мор*, 1958–1959.
Уље на платну, 162 × 130 cm
Приватна колекција, изложено захваљујући галерији Бодуан Лебон
© Jacques Bétan

тим скромним људима. У истој серији разговора са Деруеом, Дадо је изговорио ову проницљиву и веома значајну реченицу: „Мораш да знаш да ли си хуманиста или не“ (Dado, 2023, str. 123). Оваква плодна и амбивалентна осцилација између два универзума не би била могућа без изгнанства – у Дадовом случају, „добровољног“ – које је дубоко хранило његов рад током година, од раног минералног периода до последње серије бронзаних радова под насловом *„Анђели из Црне Горе“*.[15]

„Дадо: Историја природе, 1953-2000“ у Галерији САНУ, Београд, децембар 2024. године

Наслов изложбе коју су подржали Фондација „За српски народ и државу“ и Фондација „Плаво“ референца је, наравно, на Дадову фасцинацију Природном историјом Бифона, француског природњака из 18. века, из чега је настала читава серија слика 80-их, као и *Кабинет природне историје*, комплет „дадоизованих“ фотеља у његовом атељеу у Ерувалу [ил. 5]. Мој циљ је био да скицирам Природну историју самог Дада кроз прву ретроспективу најимпресивнијих слика из његовог раног периода [ил. 6] – од портрета његовог ментора Марка Челебоновића (1953) до изванредног креативног подмлађивања из 90-их и прве деценије

[ил. 5] Улаз на изложбу „Дадо: Историја природе, 1953–2000“, Галерија САНУ, Београд (аутор: Амарант Зидон)
© Enter media, Srbija

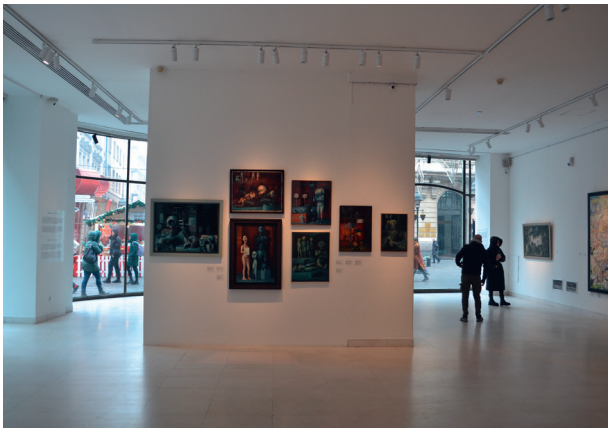

[ил. 6] Поглед на изложбу „Дадо: Natural History, 1953–2000“, слике из 50-их година 20. века
© Enter media, Srbija

[15] Управо то је био један од мојих главних циљева када сам одлучила да додам белешке у две књиге интервјуа, *Peindre debout* (2016) *и Portrait en fragments*: да француским читаоцима објасним извесне чињенице, па чак и појмове који су у сржи Дадовог порекла и његових раних година у Југославији о којима се у Француској готово ништа не зна. „Анђели из Црне Горе“ изабрани су за наслов изложбе збирке Новице Јововића у Црногорској академији наука и умјетности у Подгорици (Црна Гора) у фебруару 2025. године (в. Dado, 2016b; 2023).

21. века [ил. 7]. Ово је први пут да је сакупљено толико радова из различитих периода – а посебно из година проведених у Београду, при чему је Музеј савремене уметности из Београда позајмио три права драгуља из 50-их. Висок квалитет српске приватне колекције, с којом сам упозната већ деценију и коју ценим, увећан је захваљујући сликама које је Кордије купио на аукцијама у Сотбију у Паризу 2018. и 2021. године[16], без сумње је одлучујући фактор у остварењу овог пројекта, захваљујући несебичној помоћи Николе Стојчевића и Борка Петровића, истинских и искрених поштовалаца Дадовог дела. Да бих те текстове приближила широј публици, поверила сам их на превод на енглески Полу Баку и Кетрин Петит, које сам упознала у Центру Помпиду док су радили на пројекту израде албума Пикасових цртежа (Lemonnier, 2023). С њима сам врло брзо изградила много личније везе захваљујући вишеструким одјецима у нашим животима – преко Половог драгог пријатеља, француског писца Бернара Ноела, који је написао два значајна есеја о Даду.[17] Са више од 42.000 посетилаца, изложба, прва ретроспектива од смрти мог оца, виђена је и схваћена на прави начин: као поклон Београду, граду у којем је за Дада све почело и у којем је „сликао као Дадо“, пре свега Бициклисту (с приказаним крстом Лорене, симболом француског Покрета отпора!) и Богородицу, наслику

[ил. 7] Поглед на изложбу „Дадо: Natural History, 1953–2000“, слике из 90-их година 20. века
© Enter media, Srbija

ну након Дадовог изласка из затвора, у мају 1955. године, након што је са осталим маргиналцима био ухапшен током званичне посете Хрушчова Југославији (Dado, 2024b, str. 280).

Дело експанзије: Орпељери, једно од места где се Дадо „најбоље изражавао“[18]

Дадова „Герника у боји“ (Jouffroy, 1999, str. 40) била је у опасности да пропадне с временом, од откривања 1999. године, па ми се учинило неопходно да овај рад укључим у наратив београдске

[16] Дадо“, Галерија Хексалаб, Београд, 28. март – 15. април 2015; Дадо, Модерна галерија, Ваљево, 25. септембар 2017 – 1. јануар 2018.

[17] Видети и: www.dado.virtual.anti.museum/bernard-noel. (приступљено 11. марта 2025).

[18] „Сликарство са својим оквирима и ’намештајским’ аспектом, представља буржоаску уметност пар екселанс, што није случај са лепрозеријом или напуштеним винским подрумом. То је место где сам се најбоље изразио“ (у: Jorge Amat, *Dado tagueur*, www.youtube.com/watch?v=lXroEV_ggbU, 1 сат, 3 минуте, 24-40 секунде, приступљено 11. марта 2025).

[ил. 8] Тим рестауратера који раде на једном од зидова у Орпељеријe, Серињан, 2022.
© Conservatoire du littoral / Фотографија Maixent Collado

ретроспективе с документарним филмом који је снимила црногорска телевизија 2023. године.[19] Захваљујући амбициозном програму рестаурације коју је 2020. године спровео Конзерваторијум за заштиту приморја, француско државно тело задужено за заштиту приморја, под управомАњес Венс, ово дело је сачувано – бар у догледно време [ил. 8] (Aussilloux-Correa & Szidon, 2023). Управо овај ризик, ова борба с природом, нарочито су релевантни у Дадовом првобитном приступу – још у раним педесетим годинама – због недостатка средстава, више је волео најједноставније ствари, на пример, постељину му је слао отац који је радио у цетињској болници. Када је 90-их напустио удобност свог атељеа, почео је да ради и на другим местима: прво у сеоској кући у области Аверон (1992), затим у Орпељерију, у Серињану (Еро) (1994), у амбасади Четврте интернационале у Монжавулу (1996), у капели Светог Луке у Жизору (1999) [ил. 9] и у бункеру у Фекаму, у Нормандији (2003). За Дада

[19] Сања Блечић у сарадњи са Снежаном Никчевић, О пролазности и трајању, РТЦГ, 2023, Доступно на: https://www.dado.virtual.anti.museum/orpellieres. (приступљено 11. марта 2025).

[ил. 9] Капела Светог Луке у Жизору
© Ville de Gisors

је то био и начин еманципације од тржишта уметности и намерно се определио за подршку неколицине оданих колекционара уместо да продаје слике преко неког агента за уметнине. Настао између 1994. и 1999. године, током рата у Југославији (отуд иронични натпис „хуманитарна помоћ“ и болнички кревети међу осталим елементима), *Орфељери* нуди увид у Дадов свет на многобројним нивоима. Наиме, ово место спаја два аспекта која су одувек фасцинирала Дада: изузетну флору и фауну, као и присуство неакадемског језика, графита на зидовима некадашњег винског подрума – мотив зида је још један пресудни мотив из раних година. Схватање и реституисање „феномена живота“ заокупљали су Дада још од детињства, чему су умногоме допринели они који су га подучавали – његов деда доктор Јован Кујачић и његова мајка Вјера. Сликајући на већ постојећим графитима, Дадо је започео дијалог са анонимним уметницима и интегрисао монументалне склопове као што су елементи преузети из његове сценографије за *Тамерлана* (1992) и Ламент *за Игнасија Санчеза Мехиаса* (1996), као и олупине аутомобила, између осталог и призор двојице партизана које су нацисти обесили на Цетињу у јануару 1944, са две табле окачене на таваници [ил. 10]. На „дадоизованој“

[ил. 10] Орпељери, Серињан. Лево: два партизана које су нацисти обесили на Цетињу у јануару 1944.
Фотографија: Бернар Ривијер

полици за књиге, може се приметити књига коју му је посветио драги пријатељ Данило Киш, Гробница за Бориса Давидовича. Данилу Кишу је Дадо више пута одао почаст у радовима од бронзе почетком 21. века, а његов портрет је насликао давне 1955. године [ил. 11]. Ово *in situ* ремек-дело, које би требало да буде отворено за јавност 2026–2027. године, садржи подсећање на радове из београдског периода: на пример,

[ил. 11, на стр. 125]
Дадо, *Портрет Данила Киша*, 1955.
Мастило на папиру, 41,5 × 30 cm
Некадашња колекција Јернеја Вилфана
Фотографија: Доминго Ђурић

KG

[ил. 12] *Без наслова*, 1954–1955
Уље на платну, 70 × 92 cm
Колекција Зорана Поповића

стубови на слици *Без наслова*, 1954–1955 (која је приказана на београдској изложби) [ил. 12] као да су оживљени на *Орпељерију* [ил. 13]! Кохерентност рада овде се јавља на најбољи могући начин.

„Бити свеприсутан“[20]

Данас су Дадов утицај и узор очигледни међу млађим нараштајима сликара и уметника не само оних из Црне Горе, Србије и бивше Југославије већ и из Француске – у том погледу

[20] Наслов песме коју је Пол Бак написао и рецитовао у Галерији САНУ 31. јануара 2025. године.

[ил. 13] Стуб у Орпељерију, Серињан (Француска), око 1994. године
Фотографија DR

изузетно је значајно што је Дадо одабран као менторска фигура у оквиру поставке „Бесмртни. Поглед на фигуративно сликарство у Француској“ коју су приредиле кустоскиње Амели Адамо и Нима Амбурсен у Великој палати у априлу 2025, захваљујући галерији Жан Буше Жежер. Надамо се да ће ово препознавање међу новим генерацијама допринети развоју академских истраживања која би могла расветлити вишеструке и јединствене везе између различитих култура, као плодан и сложен мост између Истока и Запада. Нажалост, значај сваке културе још није дубоко анализиран нити развијен међу научницима „супротног“ света, а мени се чини да је то пресудна тачка за схватање универзалног карактера Дадовог наслеђа.

Као што сам написала у предговору каталога за београдску изложбу, Дадове ране године у Београду тек треба истражити (Szidon, 2024b, str. 17). Колико год деловало чудно, није пронађена никаква архива о Дадовом присуству на Академији ликовних уметности, а има још много тога да се сазна и о блиском односу који је Дадо развио са својим ментором Марком Челебоновићем. Исто важи и за значајну посету Хенрија Мура Београду, у пролеће 1955, јер је он одмах опазио оригиналност Дадовог рада (Szidon, 2024a, str. 90).

У фебруару 2024, на промоцији две књиге у издању Éditions de l'Atelier contemporain (*Portrait en fragments* и *Dado. Le temps d'Hérouval*) у галерији Жан Буше Жежер, Катрин Мије је поделила веома значајну мисао. „Дадо је измислио гестуалну фигурацију“, рекла је позивајући се на одјек добро познате „гестуалне апстракције“.[21] Вероватно је била инспирисана лепотом фотографија мог покојног брата Доминга Ђурића на којима се види Дадо како готово плеше

[21] Катрин Мије, доступно на: https://www.facebook.com/syndrome.dado/videos/351683657693311, 41 минута, 05 секунди (приступљено 11. марта 2025).

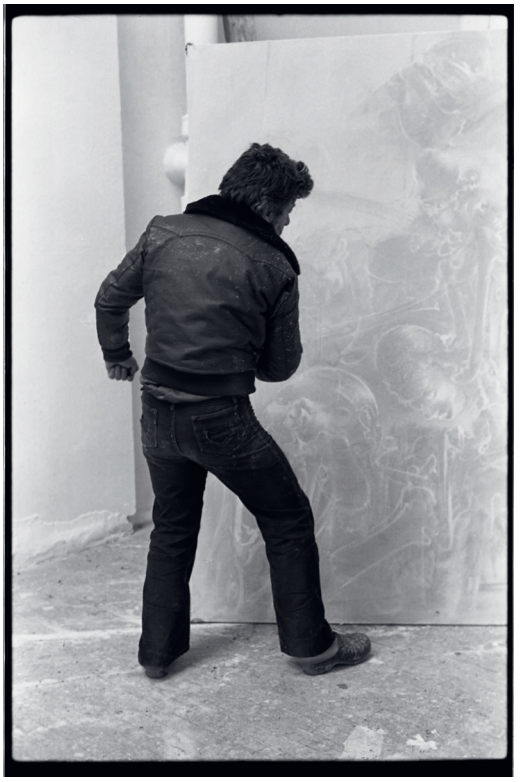

[ил. 14 и 15] Дадо у свом атељеу, Ерувал, 1980.
Фотографије: Доминго Ђурић

док ради у атељеу у Ерувалу почетком 80-их [ил. 14 и 15], а које су одабране за књигу *Dado. Le temps d'Hérouval*.

На подједнако бриљантан начин Камини Велоди, са Краљевског уметничког колеџа [ил. 16], одржала је предавање о Даду и француском филозофу Жилу Делезу у Галерији САНУ 31. јануара 2025. године. Заснивајући своје излагање на писму које је Делез послао Даду у децембру 1994, пред крај живота (наиме, извршио је самоубиство наредне године)[22], а посебно на Делезовој формули „ужас чија је грађа човек", она је истакла „тачке резонанце и афинитета" између Делезове филозофије и Дадовог рада,

[22] https://www.dado.virtual.anti.museum/gilles-deleuze-letter-to-dado. (приступљено 11. марта 2025).

отворивши нов увид у Дадов универзум, где су мотиви животиња и машина били одреднице још од раног периода, што потврђује Распеће (1955), слика која је омогућила Делезу да „уђе у лични, тајни однос“ с Дадовим радом [ил. 17].

Дадова чврста повезаност са књижевношћу такође тек треба да буде предмет дубинске анализе, и то не само кроз његово пријатељство са Данилом Кишом и Анријем Мишоом – у Мишоовој поезији везе с Дадовим радом крајње су узнемирујуће, што је видљиво и по томе што је Дадо за своју серију слика изабрао наслов Мишоове песме „Meidosem“. „Језичко сироче“, како је Дадо описивао себе, волело је руску и француску књижевност. Велика фарма, његов омаж Бернару Рекишоу (1962–1963,

[ил. 17] Дадо, *Распеће*, 1955.
Уље на платну, 50 × 40 cm
Приватна колекција
Фотографија: Доминго Ђурић

[ил. 16]
Вече „Дадо кроз речи и слике“,
Галерија САНУ, 31. јануар 2025.
Слева надесно: Франсоа-Мари Дејрол
(*Éditions l’Atelier contemporain*),
Амарант Зидон, Камини Велоди
(Краљевски уметнички колеџ), Пол Бак
© Enter media, Srbija

Центар Помпиду, Национални музеј модерне уметности, Париз), директна је референца на Мртве душе *Николаја* Гогоља, једног од његових омиљених писаца. Није чудо што је и Дадо инспирисао писце. То доказује његова плодна сарадња са Клодом Лујем-Комбеом или Матјеом Месажјеом (Louis-Combet, 1992a, Louis-Combet, 1992b, Messagier, 2004). Пол Бак нам је недавно, 31. јануара у Галерији САНУ, подарио дирљив поклон написавши песму у којој изражава сопствену перцепцију Дадових слика. Дадово дело отвара нам бесконачну разноликост приступа. Као узор слободе који никада није упао у замку компромиса, његово дело нас дефинитивно подстиче да смислимо нове наративе и увиде да бисмо дошли до његове саме суштине.

Изјаве захвалности:
Жан-Пол Амелин, Од Осију, Мрђан Бајић, Пол Бак и Кетрин Петит, Пјер Кошар, Бенуа Дагрон, Франсоа-Мари Дејрол, Ленка Дмитровић, Клое Дипон, Жером Иригоајен, Јелена Илић, Вероник Жежер, Милан Јазић, Наталија Јовановић, Зоран Кнежевић, Маја Коларић, Ксенија Косић, Владимир Костић, Лоран Ле Бон, Миодраг Марковић, Мелена Межински Миловановић, Марија Милић, Катрин Мије, Жорж Нива, Душан Оташевић, Соња Пејовић, Борко Петровић, Стојан Предовић, Давид Радоњић, Саша Рендић, Никола Селаковић, Никола Стојчевић, Диотим Зидон, Паскал Зидон, Уранус Зидон, Данијела Ванушић, Камини Велоди,Ањес Венс, Татјана Вукић, Катарина Живановић, Жорж Нива, Жан-Франсоа Пари.

References / Литература

Ameline, J-P. (2022). Au rendez-vous des artistes. In: J.-P. Ameline (ed.) *Paris et nulle part ailleurs* (17-51). Paris: Palais de la Porte Dorée; Hermann

Aussilloux-Correa, A. & Szidon, A. (2023). La conservation-restauration du “Guernica en couleur” de Dado, Les Orpellières, Sérignan (Hérault), 2020-2022. *Patrimoines du Sud* (18). doi.org/10.4000/pds.12728

Louis-Combet, C. (1992a). *Dadomorphes et dadopathes*. Paris: Deyrolle Éditeur (5 gravures)

Louis-Combet, C. (1992b). *Le Don de langue*. Les Gouptières: Alain Controu éditeur (12 pointes sèches)

Messagier, M. (2004). *Une clarté sessile*. Fontfroide: Fata Morgana (6 lithographies)

Dado (2016a). Entretien avec Branko Vojičić, *Monitor*. septembre 1996. In: *Peindre debout. Entretiens, 1969-2009*. Strasbourg: Éditions L’Atelier contemporain

Dado (2016b). *Peindre debout. Entretiens, 1969-2009*. Strasbourg: Éditions L’Atelier contemporain

Dado (2023). *Portrait en fragments. Propos recueillis par Christian Derouet, 1981-1988*. Strasbourg: Éditions L’Atelier contemporain

Dado (2024a). Conversation with Marcel Billot and Germain Viatte, 1969. In: A. Szidon (ed.), *Dado. The Phenomenon of Life through Painting* (211-275). Beograd: Fondacija „Za srpski narod i državu“. [In Serbian, English, French]

Dado (2024b). Conversation with Catherine Millet and Jacques Henric, 2009. In: A. Szidon (ed.) *Dado. The Phenomenon of Life through Painting* (277-287). Beograd: Fondacija “Za srpski narod i državu [In Serbian, English, French]

Grenier, C. (2013). Un monde à l’envers?. In: C. Grenier (ed.) *Modernités plurielles, 1905–1970.* (15-31). Paris: Éditions du Centre Pompidou [In English, French]

Jansen, G. (2012). Danse Macabre. In: G. Jansen (ed.) *Dado. Danse Macabre* (18-22). Düsseldorf: Kerher/Kunsthalle Düsseldorf [In English, German]

Jouffroy, A. (1999). Dado, le 13 janvier 1943, retour en avant. *Artpress*, 248, 38-42. [In French, English]

Kiš, D. (2023). Extrait de naissance (Courte autobiographie). In: Mark Thompson, *Extrait de naissance. L’histoire de Danilo Kiš* (17-19). Paris: Les Éditions noir sur blanc

Lemonnier, A. (2023). *Picasso. Dessiner à l’infini*. Paris: Éditions du Centre Pompidou [In French, English]

Szidon, A. (2024a). *Dado. The Phenomenon of Life through Painting*. Beograd: Fondacija “Za srpski narod i državu” [In Serbian, English, French]

Szidon, A. (2024b). *Dado. Natural History, 1953–2000*. Beograd: Srpska akademija nauka I umetnosti [In Serbian, English]

Internet sources / Интернет извори

Amat, J. (2004). *Dado Tagueur*. www.youtube.com/watch?v=lXr0EV_ggbU

Blečić, S., Nikčević, S. (2011). *Dado: Métissages*. Available at: https://www.dado.virtual.anti.museum/metissages-rtcg-documentary [In French, English]

Blečić, S., Nikčević, S. (2023). *On the Ephemeral and the Eternal*. RTCG. Available at: https://www.dado.virtual.anti.museum/orpellieres [In French, English]

Cerović, R. (1971). Interview with Dado. RTCG. Available at: https://www.dado.virtual.anti.museum/interview-tv-titograd-1971-video [In Montenegrin, English]

Deleuze, G. (1994). Letter to Dado. 26 December, 1994. Available at: https://www.dado.virtual.anti.museum/gilles-deleuze-letter-to-dado

Millet, C. (2024). Conversation at the Galerie Jeanne Bucher Jaeger. Available at: https://www.facebook.com/syndrome.dado/videos/351683657693311 [In French]

Nivat, G. (2025). À voix nue, “Le sérieux et le loufoque”. France Culture. https://www.radiofrance.fr/franceculture/podcasts/a-voix-nue/le-serieux-et-le-loufoque-8548121

Noël, B. (1978 and 2001). Available at: www.dado.virtual.anti.museum/bernard-noel

Amarante Szidon
President of the Association Les Méchantes Petites Filles
Levallois-Perret (France)

Dado in expansion

Summary

This essay reflects on the legacy of Montenegrin artist Dado (Miodrag Đurić, 1933–2010), who spent most of his career and life in France, in a context where new narratives in art history emerge giving more visibility to non-Western artists. Through the complex and fertile bond between the East and the West cultures, the importance of the landmark retrospective of paintings of the artist at the SASA Gallery in 2024, and the restoration of his *in situ* masterpiece, the Orpellières, his “Guernica in color”, the author shows Dado’s extreme contemporaneity. New insights, not only in art history, but also in aesthetics, philosophy and literature, show the fascinating echo of Dado’s work in our times.

Keywords: Dado (Miodrag Đurić), Danilo Kiš, Legacy, Catherine Millet, Orpellières, Germain Viatte